

שואה ללא חנופה וללא כזב

תלמוד ירושלמי מסכת מגילה סוף פרק ג

ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: למה נקראו אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו את הגדולה ליושנה.
 א"ר פנחס: משה התקין מטבע של תפילה: "האל הגדול הגיבור והנורא" [דברים י ז].¹
 ירמיה אמר: "האל הגדול הגיבור" [ירמיהו לב יח] ולא אמר "נורא". ולמה הוא גיבור? לזה נאה להקרות גיבור שהוא רואה חורבן ביתו ושותק. ולמה לא אמר "נורא"? אין נורא אלא בית המקדש, דכתיב: "נורא אלהים ממקדשך" [תהילים סח לו].²
 דניאל אמר: "האל הגדול והנורא" [דניאל ט ד]. ולמה לא אמר גיבור? בניו מסורים בקולרין, איכן היא גבורתו? ולמה הוא אמר "נורא"? לזה נאה להקרות נורא - בנוראות שעשה עמנו בכבשן האש.³
 וכיון שעמדו אנשי כנסת הגדולה, החזירו את הגדולה ליושנה: "וְעַתָּה אֱלֹהֵינוּ הָאֵל הַגָּדוֹל הַגִּבּוֹר וְהַנּוֹרָא שׁוֹמֵר הַבְּרִית וְהַחֲסֵד אֲלֵימַעַט לְפָנֶיךָ אֵת כָּל הַתְּלָאָה אֲשֶׁר־מִצְאָתָנוּ לְמַלְכֵינוּ לְשָׂרֵינוּ וְלַכְהֵנֵינוּ וְלַנְּבִיאָנוּ וְלַאֲבֹתֵינוּ וְלַכָּל עַמְּךָ מִיָּמֵי מַלְכֵי אֲשׁוּר עַד הַיּוֹם הַזֶּה" [נחמיה ט לב].⁴
 ובשר ודם יש בו כח ליתן קצבה בדברים הללו:⁵ א"ר יצחק בר לעזר: יודעין הן הנביאין שאלוהן אמיתי ואינן מחניפין לו.⁶

תלמוד בבלי מסכת יומא דף סט עמוד ב

אמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה - שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר: "האל הגדול הגיבור והנורא". אתא ירמיה ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר "נורא".⁷ אתא דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר "גיבור". אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא

¹ ראה הפסוק במלואו בדברים י ז, פרשת עקב: "כִּי ה' אֱלֹהֵיכֶם הוּא אֱלֹהֵי הָאֲלֹהִים וְאֲדֹנֵי הָאֲדֹנִים הָאֵל הַגָּדוֹל הַגִּבּוֹר וְהַנּוֹרָא אֲשֶׁר לֹא יֵשָׁא פָּנָיו וְלֹא יִקַּח שַׁחַד". אולי בסיומת הפסוק: "אשר לא יקח שוחד" מרמז הפסוק לדרשה שתבוא (הגם שאין זה פשט הפסוק).
² ראה הפסוק במלואו בירמיהו לב יח: "עֲשֵׂה חֶסֶד לְאֲלֵפִים וּמִשְׁלֵם עֹן אָבוֹת אֲלֵיחֵיק בְּנֵיהֶם אַחֲרֵיהֶם הָאֵל הַגָּדוֹל הַגִּבּוֹר ה' צְבָאוֹת שְׁמוֹ", שלכאורה איננו פסוק קשה ומזכיר את "ג המיודות שעליהן אנו תוקעים יתידותינו בימי הרחמים והסליחות (ראה דברינו [שבע מידות כנגד יג מידות](#) בפרשת שלח לך). התשובה טמונה בהקשר הכולל של נבואה זו, בה מצטווה ירמיהו לגאול את השדה של חנמאל דודו, כאשר כבר ברור שהארץ ניתנה בידי הכשדים וגורלם של ירושלים והמקדש נחרצו. ראה מספר פסוקים בהמשך את דברי ירמיהו לקב"ה: "הִנֵּה הַסְּלִלוֹת בָּאוּ הָעִיר לְלִכְדָּה וְהָעִיר נִתְּנָה בְּיַד הַכַּשְׂדִּים הַנִּלְחָמִים עֲלֶיהָ מִפְּנֵי הַחֶרֶב וְהָרֶעַב וְהַדְּבָר וְאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ הִיא וְהֵנָּה רְאֵה: וְאַתָּה אִמְרַתְּ אֵלַי אֲדֹנָי ה' קְנֹה־לְךָ הַשְּׂדֵה בְּכֶסֶף וְהָעֵד עֲדִים וְהָעִיר נִתְּנָה בְּיַד הַכַּשְׂדִּים". נראה שהמילים "והנך רואה" הם המילים הקשות, אשר מזכירות את דברי בעל תהלים בראש פרק י: "לְמָה ה' תַּעֲמֹד בְּרָחוֹק תַּעֲלִים לַעֲתוֹת בְּצָרָה". ראה בראשית רבה מט י. ראה דברינו [גאולת השדה בענותות](#) בפרשת בהר.
³ "נורא" אמר דניאל בשל הצלתו והצלת חנניה, מישאל ועזריה מכבשן האש (דניאל פרק ג). אבל השמטת "הגיבור" היא בשל המשך שוממות ירושלים וחורבנה המתמשך. ראה פרק ט בדניאל שהוא תפילה על ירושלים והמקדש ושם פסוקים רבים שנלקחו לנפילת אפים וסליחות, כגון: "לֵךְ אֲדֹנָי הַצְּדָקָה וְלֵנוּ בִּשְׁת הַפְּנִים", "לֹאֲדֹנָי אֱלֹהֵינוּ הַרְחֵמִים וְהַסְּלִיחוּת כִּי מִרְדְּנוּ בּוֹ", "אֲדֹנָי שְׁמַעְנָה אֲדֹנָי סִלְחָה אֲדֹנָי הַקְּשִׁיבָה וְעֲשֵׂה אֱלֹהֵי כְּרִשְׁמֶךָ נִקְרָא עַל עֵינֶיךָ וְעֵלְעֻמְךָ" ועוד. שים לב להבדל בין ירמיהו ודניאל. ירמיהו מכנה את הקב"ה "גיבור" שרואה חורבן ביתו ושותק, ואילו דניאל משמיט את "הגיבור" בשל הימשכות החורבן והתמהמהות השיבה לציון.
⁴ קטע מנאום / תפילת נחמיה, במעמד כריתת האמנה של שבי ציון בתחילת בית שני, הכולל גם סקירה היסטורית רחבה, (ראה דברינו [סקירות היסטוריות במקרא](#) בפרשת מסעי). ראה פסוק קודם שם, המסכם את הסקירה ההיסטורית המסתיימת בגלות בית ראשון: "וּבְרַחֲמֶיךָ הַרְבִּים לֹא־עֲשִׂיתָם כְּלָה וְלֹא עֲזַבְתָּם כִּי אֲלֵחֲנוּ וְרָחוּם אָתָּה". נחמיה ועזרא, תחילת תקופת אנשי הכנסת הגדולה, מרגישים שעם כל הכאב והאבדן והחזרה לארץ במספרים קטנים, ניתן לחזור ולומר: "האל הגדול הגיבור והנורא". ניתן לחזור למטבע התפילה שהתקין משה. אבל שים לב גם לטרוניה של נחמיה הבאה לידי ביטוי במילים: "אֲלֵימַעַט לְפָנֶיךָ אֵת כָּל הַתְּלָאָה אֲשֶׁר־מִצְאָתָנוּ". אי אפשר למחוק את העבר, אומר נחמיה, ואל ימעט הוא בעיניך ריבונו של עולם. אנחנו, שבי ציון המעטים, נחזיר עטרה ליושנה עם כל הכאב. ואתה הקב"ה, גם אתה תתן חלקך: תשוב תרחם ציון ותחזיר עטרתה לראשה.
⁵ היינו, כיצד יכלו ירמיהו ודניאל לתת קצבה לתארי של הקב"ה, להשמיט שניים מהתארים שמשו עיטר בהם אותו? אין להרבות ולהפריז בתארי הקב"ה ואין להוסיף על אותם שלושה (ארבעה?) תארים שמשו טבע. ראה גמרא ברכות לג ע"ב: "סיימתינהו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי? אנו הני תלת דאמרין - אי לאו דאמרניהו משה רבינו באורייתא, ואתו אנשי כנסת הגדולה ותקנינהו בתפלה - לא הוינן יכולין למימר להו, ואת אמרת כולי האי וזאלת!". אבל גם אין לקצוב ולמעט ממטבע שקבע משה. אז כיצד היה לירמיהו ודניאל הכח לתת קצבה למטבע שהתקין משה?
⁶ ראה פירוש קרבן העדה על הדף בירושלמי שם: "שאלוהיהן אמתי - מסכים על האמת. ואינן מחניפין לו - ואומרים האמת כי לא לפנינו חנף יבוא". ראה הפסוקים באיוב יג טו-טז: "הֵן יִקְטְלֵנִי לֹא לוֹ אֲנִיחַל אֲדַדְרָכִי אֲלִפְנֵי אוֹכִיחַ: גַּם־הוֹאִלִי לִישׁוּעָה כִּי־לֹא לְפָנָיו חָנַף יְבוֹא". וכל הפרק שם, וכל ספר איוב אולי, מתמקדים במוטיב אי-החנופה לקב"ה. ראה גם איוב כג ד: "אֲעַרְכָּה לְפָנָיו מִשְׁפָּט וְפִי אֲמַלֵּא תוֹכְחוֹת". השילוב של ייחול לקב"ה יחד עם אי החנופה לו, עם עמידה מול הקב"ה בתוכחה ובעריכת משפט (כפל משמעות), הוא מסודות האמונה וסתריה. אי אפשר להפנים את הקורות והאירועים ולעמוד על מלוא משמעותם, ממקום של חנופה. מותר לאדם לבוא בחשבון עם ריבונו של עולם. ראה דברינו [הטיחון דברים כלפי מעלה](#) בפרשת שלח לך.
⁷ יש פה אולי משחק מילים בין נורא בעברית ונורא בארמית. אש - נורא מכלה את המקדש שנקרא "נורא" ואיך נאמר האל הנורא?

גבורת גבורתו שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו - שאלמלא מוראו של הקב"ה היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? ורבנן היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה!⁸ - אמר רבי אלעזר: מתוך שיודעין בהקדוש ברוך הוא שאמתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו.⁹

מסכת ברכות דף לב עמוד א

ואמר רבי אלעזר: משה הטיח דברים כלפי מעלה, שנאמר: "ויתפלל משה אל ה' " (במדבר יא ב), אל תקרי "אל ה' " אלא: "על ה' ".¹⁰

מה היינו צריכים לעשות אחרי השואה? להשמיט את "הנורא" כירמיהו, את "הגיבור" כדניאל, או שמא את שניהם? או אולי אנחנו כדור שבי ציון, אולי אנחנו כמו אנשי הכנסת הגדולה, שבזכות החירות שקבלנו יכולים לחזור למטבע הלשון שטבע משה ולשוב לסידור התפילה שהחזיקו סבותינו וסבות סבותינו טרם השואה?

זכורני שיעור שהעביר הרב שלמה יוסף כהנמן זצ"ל באורח חיים הלכות תפילה, כמנהגו מידי בוקר לאחר תפילת שחרית, וכשהגיע לתפילת אב הרחמים שנשק קולו ופנה לתלמידים בשאלה: מי יודע אימתי ובגין מה נתקנה תפילה זו. משלא נענה, פתח בהסבר על גזירות תתנ"ו ופרעות מסעי הצלב באשכנז "לפני כתשע מאות שנה". בהמשך דבריו פנה בשאלה שנייה, ספק לתלמידים ספק לעצמו: כיצד זה יש לנו תפילה כבר מאות בשנים על הרוגי מסעי הצלב (גזירות תתנ"ו), שמשערים שהיו כמה אלפים בודדים, ואין לנו תפילה על ששת המיליונים שנרצחו לפני כמה עשרות שנים? השתררה דומייה מוחלטת באולם הישיבה. התשובה שהוא נתן כששבר את הדומייה, הייתה שבשואה נהרגו גם אותם שהיה בכוחם לתקן תקנות ולהכניס שינויים במחזור תפילותינו, להכניס תפילות ופיוטים לסידור התפילה. ועד היום אינני יודע כיצד להעריך תשובה זו ...

אנו, אין בנו כח לא לקצר בתפילה, לא לתקן תפילה, לא להוסיף פיוט קטן לסידור תפילותינו, אפילו לא לשנות את סדר הדברים ולהגיד בכל שבת קודם תפילת אב הרחמים ואח"כ תפילה לשלום המדינה.¹¹ בוודאי שאין לנו כח לתבוע את הקב"ה לדין תורה ולהטיח דברים כלפי מעלה. אין בנו כח ליתן קצבה או לתהות תהייה. רק לעמוד דומיה בצפירה ולהרהר ... האם חנפים אנחנו, או סתם חלשים

מספרים, שפעם במחנה המוות אושוויץ בסיום יום העבודה ניגש יהודי בשם מוישליה לרב וביקש שיערוך עבורו "דין תורה". - צריך שלשה רבנים בשביל דין תורה, אמר הרב. - נו, ענה מוישליה, באושוויץ לצערינו לא חסרים רבנים.

⁸ "רבנן" הם ירמיהו ודניאל. בלשון הירושלמי: "בשר ודם" ובלשון הבבלי: "רבנן".

⁹ דרשת הירושלמי הגיעה לבלל (ראה שם: "במערבא מתני הכי") בשינויים קלים. אחד מהם הוא "לא כיזבו בו" במקום "אינם מחניפים לו". איזו היא לשון נועזת יותר? ומדוע שינה הבבלי מנוסח הירושלמי? לכאורה, שניהם לשונות רבי עוצמה, כל אחד בסגנונו, אך לנו נראית לשון הירושלמי "שאינם מחניפים לו" נועזת יותר. במקומות רבים דורשים חז"ל כנגד החנופה ו"כת החניפים" שאינה זוכה לקבל פני השכינה, ראה גמרא סוטה מב ע"א. ושם גם דרשת ר' אלעזר: "כל עדה שיש בה חנופה - לסוף גולה". אדם מאמין לא יכול להיות חנפן, גם ובפרט לא כלפי הקב"ה: "כי לא לפניו חנף יבוא". אבל גם לשון "כיזבו בו" היא נועזת דיה. הקב"ה הכיזב כביכול את מאמיניו והם "לא זכבו בו". ולגבי כוחם של אנשי הכנסת הגדולה לחזור ולהאמין בלי חנופה ובלו כזב, בשיבת ציון, ראה בשני המקורות, שהכל מתחיל בהתכנסות העם בראש השנה, נחמיה פרק ח, בו עזרא עומד "על מגדל עץ אשר עשו לדבר", "ויברך עזרא את ה' אלהים הגדול". ונחלקו חכמים אם "הגדול" הוא השם המפורש, או "האל הגדול הגיבור והנורא". כבר שם, עוד לפני טכס כריתת האמנה ע"י עזרא ונחמיה הנזכר בפרק ט שהיה בל"ד בתשרי, חוזרים שבי ציון, הם ראשית אנשי הכנסת הגדולה, למטבע התפילה שהתקין משה. הירושלמי לא מסביר בדיוק למה (אנחנו ניסינו להסביר בהערה 4 לעיל), אך הבבלי מסביר: "הגיבור" הוחזר משום שהקב"ה הוא גיבור שכובש את יצרו ונותן ארך אפים לרשעים. ו"הנורא" - שאלמלא מוראו של הקב"ה היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? - תיתי להם. האם אנחנו יכולים לומר שבעת ששישה מיליונים מבני העם היהודי הושמדו היה הקב"ה בבחינת "גיבור שכובש את יצרו ונותן ארך אפים לרשעים"? ומוראו שיקיים אומה אחת בין האומות - הנאצים ועוזריהם הרבים - היכן היה?

¹⁰ משה הוא שהתקין מטבע של תפילה: "האל הגדול הגיבור והנורא", אבל הוא גם זה שברגע האמת, הטיח דברים כלפי שמים. וממנו למדו אליהו, חנה ולמפרע גם נח. ראה שוב דברינו [הטיחו דברים כלפי מעלה](#) בפרשת שלח לך. אבל דניאל וירמיהו לא מתפרצים ולא מטיחים דברים ברגע של רגש נסער, אלא בשקט משנים מטבע תפילה שתיקן משה. הם אינם מחניפים לקב"ה, הם לא יכולים להוציא דבר שקר מפיהם. בהיבט זה, נראה שהירושלמי לעיל הוא יחיד ומיוחד. לא מצאנו (אינה ראייה) לו מקבילה בשום מקום, גם לא אזכורים בפרשנים, מדרשים ואף לא דברי חסידות, למשל. ואם מישהו ימצא, אנא יודיענו בהקדם. אם נכונה השערתנו, אזי ירושלמי זה הוא קול מהדהד בעוצמה כה חזקה ומיוחדת, עד שמלבד פרשני הירושלמי: קרבן העדה, פני משה ואחרים, לא התייחסו אליו דרשנים ופרשנים אחרים.

¹¹ ראה דברינו [מיקומה של התפילה לשלום המדינה](#) ביום העצמאות. ובאמת, יש לציין שלאחרונה הולכים ומוסיפים פיוטים לזכרון השואה בקינות לתשעה באב, כמו הפיוט [אלי אלי בכי נפשי](#) של יהודה לייב ביאלר.

ישבו הרבנים, מסביבם יהודים רבים, ושאלו: נו מוישליה, נגד מי יש לך דין תורה? נגד הקב"ה, ענה מוישליה. הנה תראו, יהודי ירא שמים אני, מקפיד ושומר על קלה כבחמורה, כזה הייתי גם בהיותי בלודז' עם אשתי ועשרת ילדיי. עשיתי בדיוק מה שהקב"ה ציווה אותנו בתורה. אבל אז, בלי הודעה מוקדמת ובלי כל סיבה, שלח הקב"ה את הגרמנים ימ"ש והם לקחו את אשתי ואת ילדיי, והנה אני כאן איתכם במחנה, עובד מצאת החמה ועד צאת הנשמה. אם כן, אני תובע את ה'רבונו של עולם' לדין תורה. יש בקהל מישהו שמוכן להיות הסניגור של ה'רבונו של עולם'? שאלו הרבנים. אבל נעבאך באושוויץ לא היו לו ל'רבונו של עולם' הרבה סניגורים. יצאו הרבנים ודנו ב'דין תורה' חצי שעה. בסיום, שבו לומר את פסק הדין: ובכן מוישליה, דנו ושקלנו והנה הגענו למסקנה ברורה: אתה צודק, אתה זכאי ואילו הקב"ה חייב! נו, שאל מוישליה, ומה עכשיו? עכשיו? עכשיו כבר מאוחר, צריך להתפלל מנחה!¹²

מחלקי הדמעות

¹² אינני יודע מה המקור המדויק של סיפור זה. אני מצאתיו ברשת [באתר שטורעם של חב"ד](#). ועכ"פ, המתפלל מנחה ייזכר בתפילת המנחה של אליהו בה גם הוא הטיח דברים כלפי מעלה כשאמר לקב"ה: "ואתה הסיבות את ליבם אחורנית" (ברכות לא ע"ב) וגם אותו כללנו בדברינו [הטיחו דברים כלפי מעלה](#) בפרשת שלח לך